

Гудима-Підвербецька М.М.

к.ю.н., доцентка,

докторантка кафедри цивільного права

Навчально-науковий юридичний інститут

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

СУБСИДАРНІЙ ДОГОВІР ЯК ПЕРЕДУМОВА ВИНИКНЕННЯ ДОГОВІРНОГО СУБСИДАРНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ: ВИСУНЕННЯ ГІПОТЕЗИ ТА ЇЇ ОБҐРУНТУВАННЯ

Постановка проблеми. Диспозитивність, пронизуючи договірні субсидарні зобов'язання, в яких передумови їх виникнення та значною мірою зміст визначаються безпосередньо самими учасниками субсидарних зобов'язань цього виду, роблячи їх гнучким інструментом задоволення інтересів сторін шляхом перетворення на зручну форму різних за характером суспільних відносин, сприяє стрімкому посиленню їх ролі в правозастосовній практиці. Такі зобов'язання, в яких додатковий боржник добровільно бере на себе обов'язок понести майновий тягар за основного боржника у разі порушення зобов'язання останнім, а кредитор отримує поведінкову можливість залучити субсидарного боржника до виконання порушеної частини зобов'язання в межах (випадках і розмірах), прямо зумовлених умовами договірної домовленості з основним боржником, володіють низкою специфічних властивостей в аспекті співвідношення з недоговірними субсидарними зобов'язаннями [1, с. 82–87]. Однозначно погодимось, що виникнення субсидарного зобов'язання, сторонами якого є кредитор і субсидарний боржник, може мати місце лише в конкретних випадках за наявності всіх юридичних фактів юридичного складу цього зобов'язання [2, с. 226]. Хоча ч. 1 ст. 619 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України чітко передбачає, що підставами виникнення субсидарного зобов'язання може бути договір або закон [3], для виникнення субсидарного зобов'язання необ-

хідною є наявність цілої системи послідовних юридичних фактів, серед яких згадані факти виступають лише одним з елементів у такій системі. Комплексне і всебічне дослідження теоретичного базису субсидарних зобов'язань загалом і договірних субсидарних зобов'язань зокрема неможливе без заглиблення в аналіз передумов їх виникнення та правової природи останніх, що, з огляду на своєрідність, повинні бути ґрунтовно й адекватно опрацьовані.

На жаль, досліджень вітчизняних науковців у царині субсидарних зобов'язань невинувато бракує, навіть незважаючи на те, що останні роки відзначаються певною активізацією уваги правників до проблематики субсидарного зобов'язання в цивільному праві, яка стала предметом наукових пошуків таких вітчизняних учених: Н.М. Сампари, В.М. Сломи, Г.Г. Гриценко (в аспекті дисертаційного дослідження множинності осіб у цивільно-правовому зобов'язанні), Д.В. Трута (у світлі дисертаційного дослідження цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб), все ж у порівняно невеликій кількості теоретичних напрацювань не виявлялось належної уваги до системності їх настання. Серед досліджень українських учених проблематики виникнення договірних субсидарних зобов'язань торкається наукова публікація В.М. Сломи [4, с. 122–125] та дотично Н.М. Сампари [2, с. 223–229], без дослідження специфіки договору, що лежить в основі їх виникнення. Щодо російських дослідників,

то окремі аспекти вказаної проблеми можна віднайти, зокрема, в працях Ю.Я. Крюкової, Х.Т. Насірова, С.В. Сарбаша, К.О. Храпунової, що далеко не вичерпують всього спектра проблеми. Через скромність наукових пошуків щодо правовідносин, в яких має місце покладення майнового обов'язку в субсидіарному порядку на добровільних началах у вітчизняній цивілістиці, відсутності в них єдності, а подекуди тотальної нестачі теоретичних напрацювань для доктрини та її правозастосовної практики, **мета цієї статті вбачається** в теоретичному опрацюванні договірних домовленостей учасників субсидіарних цивільних правовідносин як елементу комплексної системності, що веде до виникнення договірних субсидіарних зобов'язань та дослідження їх правової природи.

Виклад основного матеріалу. Субсидіарне зобов'язання, в рамках якого на додаткового боржника покладається виконання обов'язків, невиконаних чи неналежно виконаних боржником, виникає як наслідок порушення зобов'язання, що наявне між кредитором та основним боржником. На зв'язку основного і додаткового боржника, що дає змогу останньому за деяких умов виконати обов'язки основного боржника, наголошує і В.М. Слома [4, с. 122]. Одразу очевидним стає те, що спрямованість домовленості сторін на створення обов'язків у суб'єкта, який не брав у ній участь, суперечить вимогам чинного цивільного законодавства, зокрема ч. 1 ст. 511 ЦК України [3]. Тому слід виходити з того, що передумовою покладення обов'язку на субсидіарного боржника в договірному субсидіарному зобов'язанні виступає попередня домовленість між основним і додатковим боржниками, в якій виявляється волевиявлення додаткового боржника заповнити ймовірну можливість порушення обов'язку стороною в зобов'язанні, що здійснюється на виконання субсидіарного зобов'язання, зумовлюючи певною мірою його зміст. Такий договір між основним і додатковим боржником передусь договору між кредитором

і основним боржником, за його допомогою основний боржник забезпечує собі укладення важливого для себе договору, надаючи кредитору гарантії виконання зобов'язання через потенційний характер юридичного обов'язку додаткового боржника виконати порушені обов'язки основного боржника. У відповідній домовленості основний і додатковий боржники визначають умови, у разі настання яких новий боржник приймає обов'язок заповнити невиконану частину зобов'язання основного боржника, узгоджують обсяг прав і обов'язків основного і додаткового боржника на випадок настання таких умов. Окрім того, в такому договорі сторонам необхідно передбачити порядок своєчасного обміну інформацією щодо можливих у основного боржника заперечень до наявних зустрічних вимог кредитора, задоволення яких може йти у залік цих вимог і припинення зобов'язання, або про наявність у кредитора права на безспірне стягнення грошових коштів. У рамках такої домовленості вирішуються питання і щодо регресного порядку погашення всіх витрат додаткового боржника, понесених у зв'язку з виконанням субсидіарного зобов'язання та щодо додаткової винагороди за належне виконання таких обов'язків. Отже, перший проміжний висновок, який виводимо з вищевикладеного: лише за наявності домовленості між основним і додатковим дебітором, в якій виражається згода останнього на можливе покладення на нього невиконаної чи неналежно виконаної частини зобов'язань основного дебітора, як передумови укладення договору між кредитором і основним дебітором, можливе створення правового поля для можливості виникнення договірному субсидіарного зобов'язання. Таку домовленість слід кваліфікувати як умовну та користь третьої особи (кредитора основного боржника в іншому зобов'язанні). Однак вона є лише однією з переліку необхідних підстав виникнення договірному субсидіарного зобов'язання, але недостатньою для створення потенційної можливості виникнення останнього. Для виникнення субсидіарного

зобов'язання В.М. Слома наголошує на необхідності наявності таких підстав, як: виникнення відносин між основним і додатковим боржниками; виникнення відносин між кредитором і основним боржником; невиконання чи неналежне виконання зобов'язання основним боржником [4, с. 122]. Висновок про необхідність для виникнення договірною субсидіарного зобов'язання вчинення двох послідовних домовленостей, перша з яких – між боржником і третьою особою, за якою третя особа приймає на себе обов'язок покрити вірогідну можливість неналежного виконання зобов'язаною в діючому зобов'язанні стороною; наступна – між кредитором і боржником, знаходимо і в праці Х.Т. Насірова [5, с. 37]. Тому погодимось, що наступним необхідним юридичним фактом є договір між основним боржником і кредитором.

Як зауважує Н.М. Сампара, після виникнення основного зобов'язання на підставі договору стають відомими, а не абстрактними, такі факти: 1) сторона зобов'язання – кредитор; 2) зміст зобов'язання основного боржника [2, с. 226]. При цьому воліємо підкреслити, що йдеться саме про зміст зобов'язання основного боржника, позаяк зміст субсидіарного зобов'язання може бути визначений лише в момент пред'явлення вимоги кредитором до субсидіарного боржника щодо його виконання; на цьому етапі ж доречніше видається вести мову про визначення максимального обсягу обов'язку субсидіарного боржника. Все ж слід відзначити, що незважаючи на те, що правочин між основним і додатковим боржником незалежний від волевиявлення кредитора, він має з домовленістю кредитора з основним боржником дві основні точки дотику: 1) погодження кандидатури додаткового боржника; 2) закріплення умов виникнення в додаткового боржника обов'язків, що становлять зміст субсидіарного зобов'язання. Детальніше про це далі.

Першим свідченням на користь недостатності домовленості основного та додаткового боржника як передумови виникнення дого-

вірною субсидіарного зобов'язання є необхідність погодження кандидатури додаткового боржника з кредитором, що відбувається під час укладення між кредитором і боржником основного договору, зміст якого поруч з іншими умовами, регламентуючими параметри поведінки контрагентів для досягнення бажаних для них результатів, на які насамперед спрямоване волевиявлення сторін, водночас містить і волевиявлення кредитора щодо кандидатури ймовірного додаткового боржника, оскільки для кредитора є вагомим, хто виконуватиме його вимоги у разі незадоволення їх основним боржником, адже від цього напряму залежить можливість задоволення його інтересів. Тобто своєю участю в правочині, який передбачає ймовірність покладення зобов'язань на субсидіарного дебітора за умови невідповідності поведінки основного дебітора визначеним у договорі умовам, кредитор одночасно визначає своє позитивне ставлення до такого правового наслідку. Можемо вивести звідси висновок, що кандидатура додаткового боржника повинна бути відома кредитору ще до моменту укладення договору між кредитором і основним боржником, що ще раз підтверджує тезу про те, що такій домовленості повинна передувати в часовому вимірі домовленість між основним і додатковим боржником.

По-друге, домовленість між кредитором і боржником в аспекті потенційного субсидіарного зобов'язання визначає умови, у разі настання яких третя особа (додатковий боржник) приймає на себе обов'язок перед уповноваженою стороною провести виконання зобов'язання основного боржника в його незадоволеній частині, а кредитор, своєю чергою, зобов'язується звільнити від цього обов'язку основного боржника. Конкретні параметри, яким має відповідати поведінка основного дебітора щодо виконання зумовлених договором обов'язків, повинні бути чітко і однозначно закріплені у договорі, що укладається між основним боржником і кредитором, адже невідповідність поведінки цим кри-

теріям є підставою виникнення в кредитора суб'єктивного права звернутися до додаткового боржника з вимогою виконання домовленого обов'язку в частині невиконаного чи неналежно виконаного і кореспондуючого обов'язку додаткового боржника.

Отже, нам видається необхідність констатації того факту, що серед передумов виникнення договірної субсидіарного зобов'язання є дві послідовні домовленості (між основним і додатковим боржником (первісна в часовому вимірі) та між кредитором і основним боржником (наступна) в частині погодження кандидатури додаткового боржника, умов, у разі настання яких додатковий боржник приймає на себе обов'язок перед кредитором заповнити ймовірну можливість порушення виконання зобов'язання дебітором та інших умов, пов'язаних із залученням субсидіарного боржника, які створюють правове підґрунтя для поведінкової можливості кредитора пред'явити до додаткового боржника вимогу щодо виконання порушеного обов'язку основним боржником у частині невиконаного чи неналежно виконаного, результатом яких у разі реалізації такої можливості може стати нове зобов'язальне правовідношення між кредитором і додатковим боржником. Ці дві домовленості необхідні в комплексі серед передумов виникнення договірної субсидіарного зобов'язання, адже кожна з них є необхідною, однак недостатньою для виникнення договірної субсидіарного зобов'язання. У результаті таких послідовних домовленостей складається єдність специфічних за своїм змістом відносин між трьома особами (кредитором, основним та субсидіарним дебіторами). Підтвердженням зазначеного слугує те, що додатковий боржник на вимогу кредитора зобов'язаний виконати порушене зобов'язання основним боржником у частині невиконаного кредитором в основному зобов'язанні, яке виникло в нього з основним боржником. Доцільно підкреслити при цьому, що кредитор отримує право вимоги до додаткового боржника,

з яким не вступав у договірні відносини, за правилами ст. 638–640 ЦК України [3], адже таке право було породжене укладеним попередньо договором між основним і додатковим боржником, в якому кредитор в основному зобов'язанні надавались права щодо додаткового боржника як третій особі, на користь якої укладений договір відповідно до статті 636 ЦК України [3].

На наше бачення, з огляду на специфічність і своєрідність аналізованих відносин не можуть бути адекватно пояснені та ефективно врегульовані традиційними цивільно-правовими конструкціями, а концептуальні відмінності та виокремлені особливості дають підстави робити сміливі припущення про самостійне місце договірних домовленостей сторін щодо правового закріплення передумови виникнення субсидіарного зобов'язання у доктринально обґрунтованій та законодавчо регламентованій системі цивільно-правових договірних зобов'язань у складі договірної права України. Послідовна сукупність таких договірних зв'язків, спрямована на потенційну можливість виникнення договірної субсидіарного зобов'язання, на нашу думку, незважаючи на їх нерозривність та наявність в усіх учасників відносин (основного боржника, додаткового боржника, кредитора) взаємних прав і обов'язків, не може бути визнаною договором з цілісним тристороннім характером, адже головною ознакою багатостороннього договору є спрямованість на досягнення спільної мети у кожного із суб'єктів, що не спостерігається в аналізованих відносинах, де кожний суб'єкт націлений на отримання власної вигоди. Все ж, незважаючи на це, нам видається, що така система договірних зв'язків цілком охоплюється поняттям договору, даного в ч. 1 ст. 626 ЦК України [3], а їх окреслена специфіка породжує гіпотезу про існування окремого договірної виду – субсидіарного договору як послідовної домовленості основного і субсидіарного боржника та основного боржника і кредитора в частині, пов'язаній зі створенням правової

основи для виникнення поведінкової можливості кредитора в основному зобов'язанні щодо пред'явлення вимоги до субсидіарного боржника; закріплює умови, у разі настання яких додатковий боржник приймає на себе обов'язок заповнити зобов'язання основного боржника в порушеній частині, визначають основні параметри виконання ймовірного субсидіарного зобов'язання, встановлюють допустимий обсяг прав і обов'язків кредитора та додаткового боржника та інші умови їх взаємин з приводу потенційного вступу додаткового боржника в зобов'язання з кредитором. Не в останню чергу такі наші припущення впливають із законодавчого правила, закріпленого ч. 1 ст. 6 ЦК України [3], що надає сторонам право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає його загальним засадам. Такий погляд на досліджуване явище є новим та однозначно викликає необхідність подальшого його ґрунтовного вивчення й аналізу. При цьому насамперед слід проаналізувати договірну конструкцію, що безпосередньо спрямована на ймовірність виникнення договірної субсидіарного зобов'язання на предмет передбаченості в чинному законодавстві та можливість вести мову про самостійність цієї конструкції як типу чи виду договору або ж як поєднання кількох типів (видів) поіменованих договорів. Щодо вказаного питання ведемо далі наукові пошуки.

Незважаючи на глибоке історичне, функціональне, аксіологічне коріння доктрини договору, глобальну роль в її становленні відіграло римське приватне право, в тому числі й в аспекті систематизації договорів. Чітким й однозначним, здійсненим за аналогією з наявною в римському праві класифікацією договорів на *contractus nominati* і *contractus innominati*, є поділ договорів, проведений Д.І. Мейером на підставі їх законодавчої визначеності на самостійні, що зазначені в законодавстві та ним визначені, та несамостійні (всі інші), які надалі науковець іменує іменними та безіменними відповідно [6, с. 500]. Ученим

наголошується, що несамостійні договори становлять лише додаток до інших договорів або не становлять самостійних видів договору, а підходять під поняття інших самостійних договорів [6, с. 500]. При цьому, ведучи мову про непоіменовані цивільно-правові договори, варто принагідно помітити слушну думку І.А. Діковської, яка відзначала, що для визначення моделі регулювання непоіменованого договору має значення у чому полягає ця непоіменованість: чи цей договір є непоіменованим видом поіменованого типу, чи він є непоіменованим типом договору [7, с. 264]. Власне, це питання вважаємо актуальним і щодо субсидіарного договору.

Р.В. Походжук доречно наголошує на важливості проведеного окремими науковцями розрізнення новизни конструкції і змісту, які притаманні непоіменованим договорам, і поверхневої оригінальності назви договору, що актуально у зв'язку з тим, що більша частина договорів з новими, оригінальними назвами насправді є змішаними, а не непоіменованими договорами [8, с. 115]. Причину такої ситуації в договірній практиці вчений вбачає в тому, що нерідко сторони не критично, механічно відтворюють економічні поняття (інвестиції, бізнес-проект тощо), підмінюючи ними формулювання умов договору на основі цивільно-правових конструкцій. У результаті конкретні дії щодо виконання таких договорів є сукупністю виконання декількох традиційних договорів (купівлі-продажу, підряду, позики, простого товариства, тощо) [8, с. 115]. Погодимось, що здебільшого доречніше вести мову про конструкцію змішаного договору, що, як відзначили Д.В. Огородов, М.Ю. Челишев, дає змогу наблизити договірні форми до конкретних обставин і потреб сторін договору, не послаблюючи при цьому ефективності цивільно-правового регулювання [9, с. 50], адже сторони договору синтезують договір, адекватний їх економічним потребам, з елементів договорів, уже врегульованих цивільним правом [9, с. 50]. Усе ж, як підкреслюється

науковцями, навіть закріплена законодавцем назва договору не завжди відображає його як новий тип договору, а може поєднувати вже наявні типи для зручності застосування, хоча для досягнення мети можна було б укласти і два різні договори [8, с. 115].

Висновки. Резюмуючи проведене вище дослідження, відзначимо, що специфічність і своєрідність домовленостей учасників цивільних правовідносин, спрямованих на створення правового підґрунтя для поведінкової можливості кредитора пред'явити до додаткового боржника вимогу щодо виконання порушеного обов'язку основним боржником у частині невиконаного чи неналежно виконаного, результатом яких у разі реалізації такої можливості може стати нове зобов'язальне правовідношення між кредитором і додатковим боржником, дає можливість висунути припущення про існування субсидіарного договору як послідовних домовленостей між основним боржником і додатковим та між основним боржником і кредитором, предметом якого можемо визначити послуги субсидіарного боржника з відшкодування порушеної частини обов'язку основного боржника перед кредитором, що внаслідок спрямованості на досягнення єдиної мети, хоча й міститься в двох самостійних договорах різного чи одного типу, утворює єдине зобов'язання з надання послуг з відповідною специфікою. У зв'язку з

цим вартий зазначення висновок О.С. Іоффе, що у зобов'язаннях з надання послуг один з контрагентів доручає іншому ведення певної справи, не пов'язаної зі створенням матеріального результату, а спрямованого на досягнення різних інших ефектів. Тому, якщо доручена справа ведеться належним чином, вважається, що контрагент виконує прийняте на себе зобов'язання, хоча очікуваний ефект і не настав [10, с. 489]. Виходячи з цього, доходимо висновку, що система договірних домовленостей, яка спрямовується на створення потенційної можливості виникнення субсидіарного зобов'язання, містить елементи договору про надання послуг, а значить, вести мову про новий тип договору не видається можливим. Усе ж специфіка передумов виникнення договірних субсидіарних зобов'язання, розкрита у цій науковій публікації, та практична зручність диктує, на нашу думку, доречність застосування її нового найменування «субсидіарний договір» та робить допустимим можливість тлумачення його непоіменованим договором незалежно від того, що він закріплює вже наявний тип договору. Чи допустимо це? Вважаємо, що це не виключено. Все ж з огляду на глибину проблеми та недостатність її наукових розробок відзначаємо її невичерпність у рамках цієї публікації та необхідність подальших наукових пошуків у царині порушеної проблеми.

Анотація

У статті здійснено теоретичне опрацювання передумов виникнення договірних субсидіарних зобов'язань як комплексної системності їх настання та проведено дослідження їх правової природи. Відзначається, що лише за наявності домовленості між основним і додатковим дебітором, в якій виражається згода додаткового боржника на можливе покладення на нього невиконаної чи неналежно виконаної частини зобов'язань основного дебітора, може бути створена потенційна можливість виникнення договірних субсидіарних зобов'язань. Наголошується, що така домовленість (що може бути кваліфікована як умовна на користь третьої особи (кредитора основного боржника в іншому зобов'язанні) хоч є незалежною від волі кредитора, але має з домовленістю кредитора з основним боржником дві основні точки дотику: 1) погодження кандидатури додаткового боржника; 2) закріплення умов виникнення в додаткового боржника обов'язків, що становлять зміст субсидіарного зобов'язання. Специфічність та своєрідність аналізованих відносин дали можливість автору припустити самостійне місце договірних домовленостей сторін щодо правового закріплення передумови виникнення субсидіарного

зобов'язання у доктринально обґрунтованій та законодавчо закріпленій системі цивільно-правових договірних зобов'язань України та висунути гіпотезу про існування окремого договірного виду – субсидіарного договору як послідовної домовленості основного і субсидіарного боржника та основного боржника і кредитора в частині, пов'язаній зі створенням правової основи для виникнення поведінкової можливості кредитора в основному зобов'язанні щодо пред'явлення вимоги до субсидіарного боржника, які в сукупності створюють правову основу, можливість виникнення субсидіарного зобов'язання; предметом якого визначаються послуги субсидіарного боржника з відшкодування порушеної частини обов'язку основного боржника перед кредитором, що внаслідок спрямованості на досягнення єдиної мети, хоча й міститься в двох самостійних договорах різного чи одного типу, утворює єдине зобов'язання з надання послуг з відповідною специфікою.

Ключові слова: субсидіарний договір, субсидіарне зобов'язання, субсидіарна відповідальність, непоіменований договір, договір на користь третьої особи.

Hudyma-Pidverbetska M.M. Subsidiary agreement as a prerequisite for the contractual subsidiary obligation: presentation of the hypothesis and its justification

Summary

The article theoretically studies the preconditions for the emergence of contractual subsidiary obligations as a complex system of their occurrence and studies their legal nature. It is noted that only if there is an agreement between the principal and the additional debtor, which expresses the consent of the additional debtor to the possible imposition on him of unfulfilled or improperly performed part of the principal debtor's obligations, a potential possibility of a contractual subsidiary obligation can be created. It is emphasized that such an agreement (which can be qualified as conditional in favor of a third party (creditor of the main debtor in another obligation), although independent of the creditor's will, still has two main points of contact with the creditor's agreement with the main debtor: 1) candidacy agreement of an additional debtor; 2) entrenches the conditions for the emergence of additional obligations of the debtor, which constitute the content of the subsidiary obligation. The specificity and originality of the analyzed relations allowed the author to assume an independent place of contractual agreements of the parties on the legal consolidation of the precondition for a subsidiary obligation in a doctrinally justified and legally enshrined system of civil contractual obligations of Ukraine and to hypothesize the existence of a separate contractual as a consistent agreement between the principal and the subsidiary debtor and the principal debtor and the creditor, in part related and with the creation of a legal basis for the emergence of a behavioral possibility of the creditor in the main obligation to file a claim against the subsidiary debtor, which together create a legal basis for the possibility of a subsidiary obligation; the subject of which is the services of the subsidiary debtor to reimburse the violated part of the principal debtor's obligation to the creditor, which due to the focus on achieving a single goal, although contained in two separate contracts of different or the same type, forms a single obligation to provide services.

Key words: subsidiary agreement, subsidiary obligation, subsidiary liability, unnamed agreement, agreement in favor of a third party.

Список використаних джерел:

1. Гудима-Підвербецька М.М. Специфіка договірних субсидіарних зобов'язань в аспекті дихотомічного поділу цивільно-правових субсидіарних зобов'язань за підставами їх виникнення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2019. № 39. С. 82–87.

2. Сампара Н.М. Юридичні факти як підстави виникнення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 4 (12). 2017. С. 223–229.
3. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20060220/stru> (дата звернення: 15.05.2020).
4. Слома В.М. До питання про підстави виникнення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Випуск 3(28). Том 1. С. 122–125. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v6_2016/16.pdf.
5. Насиров Х.Т. Теоретические проблемы субсидиарных обязательств по гражданскому праву Таджикистана и России. Сравнительно-правовой аспект : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Душанбе, 2014. 372 с.
6. Мейер Д.И. Русское гражданское право (в 2 ч.) / По исправленному и дополненному 8-му изд., 1902. Изд. 2-е, испр. Москва : Статут, 2003. 831 с.
7. Діковська І.А. Поіменовані та непоіменовані договори у праві окремих країн. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 260–266. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prpr_2013_1_27.
8. Пожоджук Р.В. Правова природа енергосервісного договору. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2015. № 12. С. 113–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2015_12_18
9. Огородов Д.В., Челышев М.Ю. Смешанные договоры в частном праве: отдельные вопросы теории и практики. *Законодательство и экономика*. Москва, 2005. № 10. С. 50–53. URL: <http://www.zonazakona.ru/law/comments/213/>.
10. Иоффе О.С. Обязательственное право. Москва : «Юрид. лит.», 1975. 880 с.